

**Krzysztof M. Różański**

## **Duchowni luterańscy w Białymstoku od I wojny światowej do likwidacji parafii w 1978 roku**

### **Wstęp**

Celem artykułu jest przedstawienie sylwetek białostockich duchownych luterańskich w okresie od I wojny światowej do likwidacji parafii w 1978 r. Obejmuje zatem trzy odrębne rozdziały historii parafii: okres do wybuchu II wojny światowej, kiedy to parafia, choć zdziesiątkowana i zbiedniała I wojną światową wciąż liczyła ponad dwa tysiące wiernych, zatrudniała dwóch duchownych, prowadziła szeroko zakrojoną działalność diakonijną<sup>1</sup>, kulturalną i społeczną. Podczas II wojny światowej odbywały się jedynie okazjonalne nabożeństwa dla żołnierzy niemieckich zmierzających na front wschodni, zaś w czasach Polski Ludowej liczący około 30 wiernych zbor<sup>2</sup> nie miał już duszpasterza na miejscu, a opiekę zapewniali pastory z Warszawy i Mazur.

### **Duchowni w okresie międzywojennym**

#### **Ks. Theodor Zirkwitz**

Postać ks. Theodora Zirkwitza, proboszcza od 1903, została opisana w pierwszej części artykułu o historii parafii<sup>3</sup>, podobnie jak wikariusza do ok. 1915 roku – Alberta A. Schoena, który w późniejszym okresie, tj. w latach 1937–39 pełnił funkcję komisarycznego seniora (co może wskazywać na jego

---

<sup>1</sup> K. M. Różański, *Zarys dziejów parafii luterańskiej w Białymstoku od I do II wojny światowej*, „Gdański Rocznik Ewangelicki”, vol. IX, 2015, ss. 133–149.

<sup>2</sup> O ciągle degradowanym statusie: początkowo „Zboru”, potem „Zboru parafii w Wydminach” (potem Ełku), aż wreszcie jedynie „stacji kaznodziejskiej”.

<sup>3</sup> K. M. Różański, *Zarys dziejów parafii luterańskiej w Białymstoku do I wojny światowej*, „Gdański Rocznik Ewangelicki”, vol. VIII, 2014, ss. 84-107.

propolską orientację<sup>4</sup>) diecezji wołyńskiej<sup>5</sup>. W omawianym okresie ks. T. Zirkwita spotykały kolejne wyrazy uznania przez Polaków: w 1922 roku, z okazji 30-lecia ordynacji, w lokalnej prasie ukazał się artykuł opisujący pastora Zirkwita w samych superlatywach jako wzorowego obywatela, społecznika i duszpasterza<sup>6</sup>, również władze państwowe ceniły pastora jako „lojalnego”<sup>7</sup>; w 1929 roku Prezydium Rady Ministrów oznaczyło go nawet Złotym Krzyżem Zasługi<sup>8</sup>. Jednak jego działalność – w samej parafii budziła kontrowersje. Wielu parafian Niemców nie mogło Zirkwitzowi wybaczyć uniknięcia zsyłki w momencie wybuchu wojny<sup>9</sup>, a po wojnie – zainicjowania w parafii polityki „bezwzględного zbliżenia się do społeczeństwa polskiego i życzliwego ustosunkowania się do Rządu i nakazów polskiej racji stanu”, co spowodowało rozłam wewnątrz parafii<sup>10</sup>.

W dniu 1 marca 1938<sup>11</sup> mocno schorowany (ze względu na wiek i odbywaną kurację” nie był nawet obecny na wielkiej uroczystości jubileuszu 25-lecia

<sup>4</sup> Biskup J. Bursche w czterech diecezjach z przewagą niemiecką (kaliskiej, łódzkiej, płockiej i wołyńskiej) mianował seniorów komisarycznych, wobec nie dojścia do skutku wyborów do władz senioralnych (por. E. Alabrudzińska, *Kościół luterński w Polsce w latach 1918-1939*, [w:] J. Kłaczko [red.], *Kościół luterński na ziemiach polskich (XVI-XX w.) w ramach Rzeczypospolitej, państw ościennych i na emigracji*, Toruń 2012, s. 30). Może to wskazywać na polską orientację wychowanego w Białymstoku ks. Schoena.

<sup>5</sup> E. Kneifel, *Die Pastoren der Evangelisch-Augsburgischen Kirche in Polen: Ein biographisches Pfarrerbuch mit einem Anhang*, Niederbayern 1968, s. 163.

<sup>6</sup> „Dziennik Białostocki” nr 19, 24 stycznia 1922 r.

<sup>7</sup> *Protokół lustracji referatu spraw wyznaniowych w Starostwie Białostockim w dniach 7-8.X.1929*, Archiwum Akt Nowych [dalej: AAN], Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego [dalej: MWRiOP] sygn. 313, k. 213.

<sup>8</sup> M. Kukor-Kołodko, *Parafia ewangelicko-augsburska w Białymstoku w latach 1918-1939*, [w:] M. Gnatowski [red.], *Ewangelicy na północno-wschodnim Mazowszu w XIX i XX wieku*, Łomża 2006, s. 120.

<sup>9</sup> Wojewoda Białostocki do MWRiOP z 12?.IV.1932, AAN, MWRiOP sygn. 1317, kk. 144—149, więcej zob. K. M. Różański, *Zarys dziejów parafii luterńskiej w Białymstoku od I do II wojny światowej*. O przesiedleniach w głąb Rosji w ramach taktyki „spalonej ziemi” zob. m.in.: Д. Фіонік, *Беженство. Дорога і повороти 1915-1922*, Bielsk Podlaski 2015; A. Prymaka-Oniszk, *Bieżeństwo 1915. Zapomniani uchodźcy*, Wołowiec 2016; E. Mironowicz, S. Tokć, R. Radzik, *Zmiana struktury narodowościowej na pograniczu polsko-białoruskim w XX wieku*, Białystok 2005; M. Korzeniowski, M. Mądzik, D. Tarasiuk, *Tułaczy los. Uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach I wojny światowej*, Lublin 2007.

<sup>10</sup> Wojewoda Białostocki do MWRiOP z 12?.IV.1932, dz. cyt.

<sup>11</sup> E. Kneifel, *Die Pastoren...*, s. 115 błędnie podaje 1937. Informację o przejściu

kościół, który sam wznosił<sup>12</sup>) proboszcz przeszedł na emeryturę. Podczas II wojny światowej mieszkał w domu opieki Königsthal (Królewska Dolina) przy ul. Am Heiligenbrunn (obecna ul. Traugutta) w Gdańsku-Wrzeszczu, gdzie zmarł 2 marca 1943 r.<sup>13</sup> Dzieci i wnuki ks. T. Zirkwitsza walczyły w II wojnie światowej po polskiej stronie<sup>14</sup>.

### **Ks. Benno Adolf Kraeter**

Od 1929 r. w parafii służył (ordynowany w Białymstoku 19 stycznia 1930) Benno Adolf Kraeter. Urodził się w 1900 r. w Łodzi, teologię studiował na uniwersytetach w Lipsku (1922-27) i Warszawie (1927-29). Początkowo służył jako wikariusz, od 1935 r. jako drugi proboszcz (ta sprawa wymaga dalszych studiów, gdyż do wyboru zgłaszano zastrzeżenia, m. in. dlatego, iż dotychczasowy wikariusz był jedynym kandydatem, a prawidłowość ogłoszenia wakansu budziła wątpliwości<sup>15</sup>), wreszcie – od przejścia ks. Zirkwitsza na emeryturę – od 1938 r. jedyny proboszcz parafii. Młody duchowny był pod wieloma względami przeciwnikiem przełożonego; narodowo przepełniał go „duch niemiecki”; należał do zwolenników powołania w Polsce oddzielnego, niemieckiego Kościoła ewangelicko-augsburskiego, którego częścią widział parafię białostocką.

---

ks. Theodora Zirkwitsza na emeryturę 1 marca 1938 zawiera *m. in. Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne Nr. 2/38.. z 10.III.1938 za luty 1938*, APB, UWB sygn. 100, s. 15.

<sup>12</sup> Z. Loppe, *25-jaähriges Jubiläum der Einweihung der St. Johannis-Kirche in Białystok*, „Hausfreund Evangelischer Volks-Kalender für das Jahr 1938”, Warszawa 1938.

<sup>13</sup> *Testamentseröffnung für Theodor Zirkwitz* [z 7.VII.1944]; *Tauf- u. Geburtsurkunde – Ersatz* [18.XI.1941]; *Standesamtliche Bescheinigung Tauf- u. Geburtsurkunde* [20.V.1942] (kopie dokumentów w Białostockim Archiwum Parafialnym); książka *Białostoczanie XX wieku* (Białystok 2000) podaje (s. 145) błędną informację, jakoby ks. T. Zirkwitz miał umrzeć w Białymstoku.

<sup>14</sup> Syn Eryk (ur. 1893, polski sędzia śledczy) poszedł na front, internowany na Łotwie, po ucieczce przedostał się do Warszawy, w swoim mieszkaniu urządził punkt kontaktowy komendy głównej AK, zginął w 1943. Jego córka (ur. 1921 w Białymstoku) zginęła podczas nalotu dywanowego w Powstaniu Warszawskim, w którym służyła jako łączniczka; drugi syn pastora, Aleksander (ur. 1899, inżynier) służył jako lotnik w 305. Dywizjonie Bombowym „Ziemi Wielkopolskiej”, prawdopodobnie zginął w locie treningowym w czerwcu 1941 r. (*Białostoczanie XX wieku*, dz. cyt., ss. 143-145; W. Zmyślony, 305. Dywizjon Bombowy „Ziemi Wielkopolskiej”, <http://www-polishairforce.pl/dyw305straty.html> (3 stycznia 2012); V. R. Peteris [wnuk siostry ks. T. Zirkwitsza], My Genealogy Home Page, <http://familytreemaker.genealogy.com/users/p/e/t/Viktor-R-Peteris> (3 stycznia 2012).

<sup>15</sup> Wzmianki o tym m.in.: AAN, MWRiOP sygn. 1317.





Fot. Ks. B. A. Kraeter z żoną na wakacjach w Zakopanem w 1935 r.

Proboszcz Zirkwitz, pomimo organizowania coniedzielných nabożeństw w języku niemieckim, walki o częściowe zachowanie tego języka w szkole etc., nie spełniał oczekiwań narodowych części parafian; władze kościelne prawdopodobnie liczyły, że zatrudnienie go załagodzi napięcia w łonie zboru; stało się jednak wręcz przeciwnie – obecność proniemieckiego pastora dała silne

oparcie frakcji niemieckiej, co konflikty znacznie nasiliło, a całą społecznością jako elementem „politycznie niepewnym” intensywnie interesowały się służby specjalne<sup>16</sup>. Proniemiecka postawa powodowała jednak, że nawet drobne spięcia, nawet te nie z winy parafii<sup>17</sup> budziły zaniepokojenie władz i społeczeństwa, chociaż duchowny na bieżąco usiłował bronić swego dobrego imienia<sup>18</sup>. Władze państwowe patrzyły na niego z dużą podejrzliwością<sup>19</sup>; zdaniem MWRiOP ks. B.A. Kraeter „w działalności politycznej na zewnątrz nie angażuje się, jednak prywatnie wpływa na parafian Niemców, aby rozmawiali między sobą po niemiecku i dzieci wychowywali w duchu niemieckim. Popularność jego ostatnio zmalała wskutek zarzutów, że prowadzi gospodarkę parafii nie oszczędnie.

---

<sup>16</sup> Nieco informacji na ten temat dostarczają tajne *sprawozdania sytuacyjne wojewody białostockiego*, referujące między innymi życie społeczności religijnych i mniejszości narodowych (APB, UWB, sygn. 91, 100, 107 i in.). Są one ciekawym źródłem wiedzy na temat konfliktów i innych spraw – z punktu widzenia służb – kontrowersyjnych. Słabą stroną *sprawozdań sytuacyjnych* jest ich wybiórczość; wydaje się też, że autorzy jak i redaktorzy donosów nie zawsze mieli dostateczne pojęcie o ewangelickim życiu kościelnym.

<sup>17</sup> Np. 22 stycznia 1938 r. „w związku z obchodem rocznicy powstania styczniowego w Białymstoku odbyły się uroczyste nabożeństwa w świątyniach wszystkich wyznań z wyjątkiem wyznania ewangelicko-augsburskiego”, co powszechnie odebrano jako demonstracyjny bojkot, chociaż „jak się wyjaśniło, powodem tego było niedopatrzenie Komitetu, który na czas nie powiadomił Zarządu Parafii Ewangelicko-Augsburskiej o zamierzonym obchodzie” (*Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne Nr. 1/38.T. z 10.II.1938 za styczeń 1938*, APB, UWB sygn. 100, ss. 19n).

<sup>18</sup> Np. pod koniec 1938 r. „Ks. pastor B.A. Kraeter w Białymstoku, nie mogąc w drodze polubownej uzyskać odwołania notatki, kwestionującej jego lojalności (sic) państwową, a umieszczonej w miesięczniku «Jutrzenka», wydawanym przez ks. rzym-katol. Abramowicza w Białymstoku, oświadczył, że przeciwko redakcji wystąpi na drogę sądową” (*Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne Nr. 12/38.. z 9.I.1939 za grudzień 1938*, APB, UWB sygn. 100, s. 24).

<sup>19</sup> Dotyczyło to w tamtym czasie większości duchownych: przykładowo na sześciu opisywanych przez władzę księży z województwa (Artur Borkenhagen z Suwałk, Aleksander Jehnke z Wiżajn, Kliner, Kraeter, Zygmunt Kuźwa z Łomży, Karol Messerschmidt z Grodna) jedynie łomżyński proboszcz ks. Kuźwa (późniejszy powstaniec warszawski) zyskał adnotację „narodowość polska”, zaś czterech jego braci w urzędzie zakwalifikowano jako Niemców. Osobliwie opisano proboszcza z sąsiedniego Grodna; mimo spostrzeżenia, że ks. Messerschmidt – kapelan Wojska Polskiego od 1935, w stopniu kapitana (por. K. J. Rej i E. Alabrudzińska, *Ewangelicka służba duszpasterska w Wojsku Polskim 1919–1950*, Warszawa 2000, s. 164.) – usilnie dąży do polonizacji parafii (por. *Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne Nr 7/39. z 9.VII.1939 za lipiec 1939*, APB, UWB sygn. 107, s. 21), gdzie stwierdzono, iż jedynie „podaje się za Polaka”!



W stosunku do władz jest układny, unika wszelkich zadrażeń, prowadząc ukrytą akcję nacjonalistyczną niemiecką<sup>20</sup>.

W momencie wybuchu wojny ks. Kraeter i inni niemieccy działacze z parafii zostali wywiezieni do obozu w Berezie Kartuskiej<sup>21</sup>; po uwolnieniu pracował przy powoływaniu do Wehrmachtu Niemców nadnarwiańskich.



Fot. 2. Ks. B. A. Kraeter w niemieckim mundurze z dziećmi. Łódź 1942 r.

W latach 1942-45 podlegał konsystorzowi łódzkiemu, po wojnie zaś służył w NRD (Bad Lobenstein, następnie Gera), gdzie został nawet superintendentem. Zmarł w Monachium w 1971 r.<sup>22</sup>

### **Ks. Martin**

Według informatorów wojewody, na początku 1936 r. ks. B.A. Kreater miał dążyć „do obsadzenia wakującego miejsca wikariusza przy gminie ewangelickiej przez Martina nacjonalistę niemieckiego”<sup>23</sup>, jednak ostatecznie do powołania wikariusza nie doszło – zadecydować mogły tu m. in. względy finansowe. Autorowi nie udało się niedoszłego wikarego bliżej zidentyfikować, możliwe iż ostatecznie nie służył on nigdzie w Polsce.

<sup>20</sup> *Poufne pismo wojewody białostockiego Nr. PN 72/2/39 z 8.V.1939 do MWRiOP, AAN, MWRiOP, sygn. 1398.*

<sup>21</sup> E. Kneifel, *Die evangelisch-augsburgischen Gemeinden...*, dz. cyt., s. 201.

<sup>22</sup> E. Kneifel, *Die Pastoren...*, dz. cyt., s. 115, Z. T. Klimaszewski, *Parafia Świętego Wojciecha w Białymstoku*, Białystok 2004, s. 17.

<sup>23</sup> Przez agentów posądzanego (wraz z ks. Kraeterem oraz niejakim „przebywającym w Białymstoku Batheltem Alfredem-Janem”) o sympatię do „Niemiecko-Narodowo-Socjalistycznego Ruchu Robotniczego”; (*Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne Nr. 2 za luty 1936*, APB, UWB sygn. 91, s. 4?)

### **Ks. Zygmunt Klinier**

20 lutego<sup>24</sup> 1938 r. wprowadzono do służby wikariusza Zygmunta Kliniera, urodzonego w 1910 r. w kujawskim Zbójniku. Jego „delegowanie do parafii w Białymstoku [...] spotkało się z zastrzeżeniami członków parafii, którzy twierdzą, że ks. pastor Zirkwitz przez długie lata, póki był młodszy, potrafił sam obsłużyć parafię i nie był pracą przemęczony. Obecny pastor Kraeter winien sam wykonywać wszystkie obowiązki proboszcza i nie obciążać budżetu parafii utrzymaniem wikariusza”<sup>25</sup>. Z. Klinier miał zostać katechetą w szkołach powszechnych i średnich. Jego postawa narodowa budziła jednak zastrzeżenia władz państwowych: Kuratorium Oświaty pozwoliło mu nauczać w szkołach powszechnych (podstawowych), ale już zakazało w średnich<sup>26</sup>; władze uważały, że duchowny „z przekonań politycznych jest nacjonalistą niemieckim, w stosunku do władz zachowuje się biernie”<sup>27</sup>. Ks. Z. Klinier obowiązki wikariusza pełnił do 1939 r. (prawdopodobnie opiekował się filiałem w Supraślu<sup>28</sup>), następnie od 1940 r. był proboszczem w Sompólnie. W 1942 r. powołany został do Wehrmachtu, rok później zginął pod Stalingradem<sup>29</sup>.

### **Duchowni podczas II wojny światowej**

Ostatnie nabożeństwa ewangelickie odprawiane w kościele ewangelickim w Białymstoku odbyły się po czerwcu 1941, kiedy to po zerwaniu paktu z ZSRR oddziały niemieckie wkroczyły do Białegostoku; były to nabożeństwa wyłącznie dla żołnierzy spieszących na front wschodni, bez udziału innych wiernych<sup>30</sup>. Z nielicznych wzmianek w organie prasowym NSDAP dla okręgu

---

<sup>24</sup> Wg E. Kneifla, wg MWRiOP zaś od 9 marca. Rozbieżność w datach może wynikać z różnych dat uroczystości kościelnej i rejestracji tego faktu przez władze państwowe.

<sup>25</sup> *Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne Nr. 3/38.. z 9.IV.1938 za marzec 1938*, APB, UWB sygn. 100, s. 22.

<sup>26</sup> „Objęcie obowiązków katechety w szkołach powszechnych przez ks. wikariusza Kliniera spotkało się z protestem ze strony nauczycielstwa, które w obawie jego działalności germanizacyjnej zażądało od Inspektora Szkolnego usunięcia go” (*Miesięczne sprawozdanie sytuacyjne Nr. 3/38.. z 9.IV.1938 za marzec 1938*, dz. cyt., s. 22).

<sup>27</sup> Poufne pismo wojewody białostockiego Nr. PN 72/2/39 z 8.V.1939 do MWRiOP, AAN, MWRiOP sygn. 1398.

<sup>28</sup> Tenże, *Die Pastoren...*, dz. cyt., s. 197.

<sup>29</sup> Tamże, s. 112.

<sup>30</sup> B. Tomecka i J. Szczygieł-Rogowska, *Cmentarz Ewangelicki w Białymstoku przy ul. Wasilkowskiej*, Białystok 2008, s. 8. Potwierdza to relacja parafianina Grzegorza Prochoruka († 2008), który około 1942 r., widząc swój kościół otwarty, chciał do niego wejść – nie

białostockiego – *Bialystoker Zeitung*<sup>31</sup> widać, iż nabożeństwa w warunkach wojenno-okupacyjnych odbywały się dość sporadycznie – np. z całego okresu 1943-44 gazeta wspomina jedynie o nabożeństwie wojskowym 12 września 1943 r. (oraz tego samego dnia w Hajnówce), i o następnym dopiero 6 lutego kolejnego roku. Z tego okresu z nazwiska znana jest tylko jedna osoba odprawiająca nabożeństwa *Pfarrerin Werner*<sup>32</sup>, o której nic więcej nie wiadomo.

### Duchowni okresu powojennego

Brak wzmianek o jakichkolwiek duchownych czy choćby nabożeństwach w ciągu pierwszych kilku lat po wojnie, na co wpływ mogły mieć – poza trudnościami organizacyjnymi – także dość wrogie protestantom nastroje w „wyzwolonym” Białymstoku<sup>33</sup>. Pierwsze udokumentowane powojenne nabożeństwo odbyło się dopiero 4 października 1953 r. Odprawił je ks. Paweł Kubiczek<sup>34</sup>, który miał odprawić także kolejne za sześć tygodni, po czym parafia Białystok miała przejść pod opiekę warszawską<sup>35</sup>. Możliwe, iż było to pierwsze nabożeństwo po wojnie<sup>36</sup>, zwłaszcza iż władze państwowe zezwoliły ks. Edmundowi Friszke (ur. w 1902 r. w Zduńskiej Woli, senior diecezji mazurskiej

---

został jednak wpuszczony, gdyż wpuszczano wyłącznie osoby umundurowane.

<sup>31</sup> Por. M. Okułowicz, *Życie społeczno-kulturalne ludności niemieckiej: Okręg Białostocki w latach 1943–1944 w świetle organu partii NSDAP „Bialystoker Zeitung”*, [w:] Leończuk, J. [red.], *Bibliotekarz Podlaski* nr 11-12/2005-2006, Białystok 2005-2006, s. 86.

<sup>32</sup> Odprawiła nabożeństwo wojskowe w Hajnówce 12 września 1943; por. *Bialystoker Zeitung* nr 212 z 10 września 1943, s. 6, cyt. za M. Okułowicz, *Życie...*, dz. cyt.

<sup>33</sup> Z. T. Klimaszewski podaje, iż „miejscowa ludność, mając w pamięci kompromitującą działalność ostatniego pastora, Benno Kraetera, niezbyt przychylnie widziała ewangelicki kościół” (*Parafia Świętego Wojciecha w Białymstoku*, dz. cyt., s. 19), niektórzy parafianie, doświadczający ze względu na swoje wyznanie trudności, wyprowadzali się (np. do Bielska-Białej jak śp. Grzegorz Prochoruk), a jeszcze w październiku 1953 ks. Paweł Kubiczek zauważył, że „nasi wierni są zastraszeni i wyraźnie boją się następstw” (List ks. Pawła Kubiczka do ks. sen. Edmunda Friszke z 10.X.1953, Archiwum Diecezji Mazurskiej [dalej: ADM], sygn. Białystok-19531010).

<sup>34</sup> Pochodził z okolic Trzyńca na Zaolziu, ordynowany w Szczytnie, w 1953 r. był duszpasterzem parafii w Świętajnie wraz z jej placówkami i w Gawrzyjałce, Jerutkach i Glaznotach (E. Kruk, *Księża Diecezji Mazurskiej Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce w latach 1950-1960*, „Kartki Mazurskie” r. 2007, nr 8).

<sup>35</sup> List ks. Pawła Kubiczka do ks. sen. Edmunda Friszke z 10.X.1953, dz. cyt.

<sup>36</sup> Np. w Braniewie (znacznie korzystniej położonym z punktu widzenia sieci parafialnej) pierwsze powojenne nabożeństwo zostało odprawione (przez ks. Edwarda Szendla) dopiero 12 marca 1950 (List ks. E. Szendla z sierpnia 1951 r. do ks. Z. Michelisa, AAN, UdW sygn.



od 1946 r.) na opiekę nad restytuowaną parafią w Białymstoku dopiero w 1953 r.<sup>37</sup>

**Duchowni warszawscy: ks. mjr Karol Messerschmidt,  
ks. Zygmunt Michelis**

W literaturze pojawiają się wzmianki, jakoby z Warszawy parafią białostocką w latach 1950-tych administrował dawny proboszcz grodzieński, ks. mjr Karol Messerschmidt<sup>38</sup>, czego nie udało się potwierdzić w archiwach diecezji, które przemawiają raczej za tym, iż w okresie od 1954 r. (przynajmniej na koniec roku) do czerwca 1955 r. administratorem był ks. Zygmunt Michelis<sup>39</sup>.

**Ks. Edward Busse**

15 czerwca 1955 r. nowym administratorem zboru w Białymstoku został ks. Edward Busse, administrujący parafią w Mrągowie<sup>40</sup>. Za jego czasów nabożeństwa odbywały się raz w miesiącu<sup>41</sup>. Jednak już na mocy uchwały z 10 stycznia 1956 r. ks. Z. Bussego odwołano z administracji zboru białostockiego, w związku z przydzieleniem mu od 1 kwietnia administracji organizującego się zboru w Ełku<sup>42</sup>, Białystok powierzono zaś administratorowi parafii Wydminy – ks. dk. Janowi Władysławowi Stokowskiemu<sup>43</sup>.

---

9/81, za: K. Urban, *Luteranie i metodyści na Mazurach 1945–1957. Wybór materiałów*, Kraków 2000, s. 80).

<sup>37</sup> A. Friszke, *Ksiądz Edmund Friszke – dramat polskiego ewangelika*, [w:] *Ewangelicy duchowni i parafianie. Powojenne lata w Olsztynie i na Mazurach*, Olsztyn 2007, ss. 30n.

<sup>38</sup> K. J. Rej i E. Alabrudzińska, *Ewangelicka służba duszpasterska w Wojsku Polskim 1919–1950*, Warszawa 2000, s. 165.

<sup>39</sup> Urodzony w Byczu na Kujawach w 1890 r., proboszcz parafii św. Trójcy w Warszawie i biskup-adiunkt Kościoła, inicjator „Akcji Mazurskiej”, realizator polityki władz państwowych w Kościele. Pochodził z rodziny Michaelisów – pocztowców z Sokólszczyzny, pierwszych luteran na Białostocczyźnie.

<sup>40</sup> Pismo Prezydium Naczelnej Rady Kościoła do ks. Edwarda Busse z 7.VI.1955, ADM, Busse-19550607; pismo ks. sen. Edmunda Friszke do WRN w Białymstoku z 13.VI.1955, ADM, Busse-19550613.

<sup>41</sup> List ks. dk. Jana Stokowskiego do ks. sen. Edmunda Friszke z 11.I.1956, ADM, Wydminy-19560111.

<sup>42</sup> Pismo bp. Karola Kotuli do ks. Edwarda Busse z 9.III.1956, ADM, Busse-19560309.

<sup>43</sup> Pismo ks. sen. Edmunda Friszke do Wojewódzkiej Rady Narodowej [dalej: WRN] w Białymstoku nr 152 z 15.III.1956, ADM, Busse-19560315; Pismo bp. Karola Kotuli do ks. dk. Jana Stokowskiego z 9.III.1956, ADM, Stokowski-19560309, pismo ks. sen. Edmunda Friszke do WRN w Białymstoku nr 151 z 15.III.1956, ADM, Stokowski-19560315.

### **Ks. diakon Jan Władysław Stokowski**

Jan Władysław Stokowski, urodzony w Warszawie w 1933 r. jako rzymski katolik, na Mazurach pojawił się jako metodysta; jako „student” w 1952 r. w czasie wakacji był przysłany do Ostródy do pomocy ks. Dzierko (Stokowski obsługiwał wiernych w Samborowie i Rapatach)<sup>44</sup>, potem obsługiwał zbór w Lipowie, zaś (w 1953), za namową<sup>45</sup> ks. Zygmunta Michelisa, przeszedł do Kościoła ewangelicko-augsburskiego; ordynowany na diakona w Lipowie 11 kwietnia 1955 r., od połowy maja 1955 r. administrował parafią w Wydmianach<sup>46</sup>. Do pozytywnych osiągnięć ks. dk. Stokowskiego w Białymstoku należało zapoczątkowanie tradycji ekumenii z miejscowymi baptystami – współpraca nie ograniczała się do udzielania luteraninowi noclegu przez pastora Dajludzionka<sup>47</sup> oraz kaplicy na nabożeństwo: Stokowski wygłaszał kazania na nabożeństwach baptystów, a pastor Dajludzionek zostawał później na nabożeństwie luteranckim; zapoczątkowano też tradycję wspólnego obchodzenia Dzięczynnego Święta Żniw.

Na początku 1962 r. Stokowski – żonaty z Mazurką – zaczął starać się o zezwolenie na wyjazd wraz z rodziną z PRL na pobyt stały do RFN; wkrótce uzyskał stosowne zaświadczenie od władz kościelnych<sup>48</sup>, zaś 22 grudnia – od

<sup>44</sup> Sprawozdanie Chwatowa Aleksandra – Kierownika Referatu do Spraw Wyznań Prezydium Powiatowej Rady Narodowej w Ostródzie z dnia 23.XI.1953 z wyjazdu w teren w sprawie utworzenia parafii ewangelicko-augsburskiej w Lipowie, AAN UdW, sygn. 14/271, [w:] K. Urban, *Luteranie i metodyści...*, dz. cyt. ss. 225–231; tamże też więcej o kontrowersjach obyczajowych związanych z ks. Stokowskim.

<sup>45</sup> Namowa opierać miała się na obietnicy samodzielnej placówki ewangelicko-augsburskiej „w nagrodę” za zorganizowanie na terenie parafii metodystycznej Lipowa parafii ewangelicko-augsburskiej; metodystyczny superintendent ks. Józef Naumiuk nie przydzielał Stokowskiemu stałej parafii ze względu na „niską moralność”, której przejawem były „częste zmiany narzeczonych” (tamże). Tego typu problem dał o sobie znać także w Białymstoku, gdy wiosną 1958 r. Stokowski zaręczył się z parafianką, aby po miesiącu, ku jej rozpaczy, zerwać; w sprawie powstałego zamieszania interweniował senior diecezji (Pisma ks. E. Friszke do Alicji Szataginowej i Julii Galonek z 6.V.1958, ADM, Białystok-19580506 i odpowiedź A. Szataginowej, ADM, Białystok-19580508).

<sup>46</sup> E. Kruk, *Księża Diecezji Mazurskiej Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce w latach 1950–1960*, „Kartki Mazurskie” r. 2007, nr 08.

<sup>47</sup> Piotr Dajludzionek był pastorem białostockich baptystów w okresie od 1951 r. aż do 22 lutego 1981 r., początkowo jako kaznodzieja, od 12 kwietnia 1959 r. przezbiter; w 1980 r. wybrany został na Prezesa Naczelnej Rady Kościoła.

<sup>48</sup> „Władze Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w PRL nie zamierzają stawiać ks. Stokowskiemu żadnych przeszkód w tej sprawie, gdyż nie zależy im na dalszej pracy ks. Stokowskiego na zajmowanym przez niego obecnie stanowisku” (Zaświadczenie bp. Andrzeja

państwowych. Pożegnalne nabożeństwo w Białymstoku odprawić miał 27 stycznia 1963 r.<sup>49</sup>

Opuściwszy Polskę, ks. Stokowski usiłował bezskutecznie zyskać posadę duchownego w Kościele Ewangelickim Niemiec (EKD)<sup>50</sup>. Nie udało się mu także zatrudnić w Polskim Kościele Ewangelicko – Augsburskim na Obczyźnie (w Wielkiej Brytanii), m. in. z uwagi na negatywną opinię seniora diecezji mazurskiej – wpłynęła na nią (poza ciągłymi problemami finansowymi zgłaszanymi przez diakona) okoliczność, iż Stokowski nigdy nie zrobił matury, nie wspominając nawet o wykształceniu teologicznym<sup>51</sup>.

**Duchowni ełccy: ks. Edward Busse, ks. Jerzy Drzewiecki,  
ks. Oton Jaworski, ks. Władysław Pilch, ks. Janusz Jagucki**

Po wyjeździe dk. Stokowskiego do RFN, administrację zboru<sup>52</sup> w Białymstoku powierzono ponownie ks. Bussemu, administratorowi parafii Ełk, a opiekę duszpasterską sprawował stacjonujący w Ełku ks. Jerzy Drzewiecki<sup>53</sup>. W roku 1964 przeniesiony został do Zduńskiej Woli<sup>54</sup>, a jego następcą w Ełku – a więc i Białymstoku – został ks. Oton Jaworski<sup>55</sup>. Wobec jego emigracji w 1970 r. (skreślony został z listy duchownych 30 listopada<sup>56</sup>), na początku

---

Wantuły w spr. ks. dk. Jana Stokowskiego z 21.II.1962, ADM, Wydminy-19620221).

<sup>49</sup> List ks. dk. Jana Stokowskiego do ks. sen. Alfreda Jaguckiego z 26.XII.1962, ADM, Wydminy-19621226

<sup>50</sup> Bp. Wantułę zawiadomił o tym ks. Harald Kruska z Berlina Zachodniego, zob. J. Kłaczek, *Kontakty Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w PRL z Polskim Kościołem Ewangelicko-Augsburskim na Obczyźnie w latach 1956–1975*, „Klio” r. 2011, nr 19(4), s. 141

<sup>51</sup> Pismo ks. sen A. Jaguckiego do bp. Władysława Fierli w Londynie z 29.VI.1963, ADM, Stokowski-1963062

<sup>52</sup> W 1961 dokonano reorganizacji sieci parafialnej, która Białystok z niezależnego „Zboru” zdegradowała do „Zboru Parafii w Wydminach”. Kolejna – w 1967 – do „stacji kaznodziej-skiej parafii w Ełku”.

<sup>53</sup> Pismo bp A. Wantuły do ks. Jerzego Drzewieckiego z 12.X.1962, ADM, Drzewiecki-19621012; Pismo ks. Jerzego Drzewieckiego do bp. A. Wantuły z 30.XII.1963, ADM, Elk-19631230

<sup>54</sup> Pismo z bp Andrzeja Wantuły do ks. Jerzego Drzewieckiego z 4.VI.1962, ADM, Drzewiecki-19640604

<sup>55</sup> Pismo bp. Andrzeja Wantuły do ks. sen. Edwarda Bussego z 10.VIII.1964, ADM, Jaworski-19640810; Pismo bp. Andrzeja Wantuły do ks. Otona Jaworskiego z 10.VIII.1964, ADM, Jaworski-19640810.

<sup>56</sup> Pismo bp. Andrzeja Wantuły do ks. Otona Jaworskiego z 28.XI.1970, ADM, Jaworski-19701128



lutego 1971 r. parafię w Ełku przydzielono ks. Władysławowi Pilchowi z Miłkołajek; nie zwalniając go jednak z dotychczasowej placówki, co ograniczało możliwości pracy duszpasterskiej<sup>57</sup>. Z dniem 30 czerwca 1975 r. został on odwołany, a na jego miejsce mianowano proboszcza-administratora parafii w Giżycku, ks. Janusza Jaguckiego<sup>58</sup>. W tym czasie nabożeństwa w Białymstoku miały się – według planu – odbywać raz na miesiąc; mimo pomocy ks. Teglera<sup>59</sup> okazało się jednak, że możliwości pracy duszpasterskiej są niewielkie<sup>60</sup>; ostatecznie ks. Jagucki przyjechał do Białegostoku tylko raz, a i wtedy nabożeństwo się nie odbyło (nikt nie przyszedł, prawdopodobnie z powodu braku powiadomienia o terminie)<sup>61</sup>. Pomysł ks. Jaguckiego, aby w opiece nad parafiami w Białymstoku wyręczyła go mgr teol. Ewa Otello-Wiśniewska, jeżdżąca co tydzień do Białostockich Zakładów Graficznych, także okazał się niemożliwy do skutecznej realizacji<sup>62</sup>. Kiedy ostatecznie na początku 1976 r. ks. Jagucki skierował do Konsystorza wnioski o skreślenie stacji kaznodziejskiej w Białymstoku „z następujących względów. Stacja kaznodziejska w Białymstoku liczy 10 staruszek. Utrzymywanie w tych warunkach stacji kaznodziejskiej w Białymstoku jest zbędne”<sup>63</sup>, białostocką stację kaznodziejską Konsystorz odłączył od parafii w Ełku i przyłączył do parafii w Piszcu<sup>64</sup>.

<sup>57</sup> Pismo bp. A. Wantuły do ks. W. Pilcha z 23.I.1971, ADM, Pilch-19710123; Protokół zdawczo odbiorczy agend PEA w Ełku wraz z podległymi jej stacjami kaznodziejskimi z 10.XII.1970 wraz z uwagami ks. W. Pilcha z 1.II.1971, ADM, Elk-19710201

<sup>58</sup> Pismo bp. Janusza Narzyńskiego do ks. Janusza Jaguckiego z 20.VIII.1975, ADM, JaguckiJ-19750820

<sup>59</sup> Ks. Fryderyk Tegler (ur. 1 sierpnia 1941 r. w Warpunach k/Mrągowa na Mazurach), od ordynacji 3 grudnia 1972 r. do 20 sierpnia 1975 r. wikariusz diecezjalny z siedzibą w Rynie, następnie wyjechał na stałe do Niemiec (E. Kruk, Księża Diecezji Mazurskiej KE-A w latach 1971–1980, „Kartki Mazurskie” r. 2007, nr 12).

<sup>60</sup> Pismo ks. Janusza Jaguckiego do Konsystorza KEA z 9.VII.1975, ADM, Elk-19750709

<sup>61</sup> Informacji udzielili bp Janusz Jagucki oraz bp Rudolf Bażanowski.

<sup>62</sup> Pismo ks. Janusza Jaguckiego do Ewy Otello-Wiśniewskiej z 1.IX.1975, ADM, Białystok-19750901; pismo Ewy Otello-Wiśniewskiej do ks. Janusza Jaguckiego z 10.XI.1975, ADM, Białystok-19751110

<sup>63</sup> Pismo ks. Janusza Jaguckiego do Konsystorza KEA z 11.I.1976, ADM, Białystok-19760111.

<sup>64</sup> Pismo Konsystorza KEA do Rady Diecezjalnej Diecezji Mazurskiej z 13.II.1976, ADM, Białystok-19760213, Pismo Konsystorza KEA do Rady Diecezjalnej Diecezji Mazurskiej z 18.II.1976, ADM, Białystok-19760218,

**Duchowni pisicy: ks. Henryk Sikora, ks. sen. Paweł Kubiczek,  
ks. Krzysztof J. Rej**

Duchowni parafii piskiej, którzy (przynajmniej teoretycznie; w pilnych sprawach wierni zwracali się do ks. Piotra Dajludzionka – baptysty) duszpastorzowali zborownikom białostockim to kolejno: ks. Henryk Sikora (urodzony w 1933 w Starym Bielsku, ordynowany wpieryw na diakona w 1954 r. w Lipowie razem z Janem Stokowskim, od połowy 1970 r. administrator, a później proboszcz, parafii w Piszcu)<sup>65</sup>. Podczas swego urzędowania w Białymstoku przynajmniej raz był – prawdopodobnie było to ostatnie [nie licząc pogrzebów] dwudziestowieczne nabożeństwo ewangelickie w Białymstoku). W związku z planami wyjazdu za granicę<sup>66</sup>, ks. H. Sikora w 1977 r., na własną prośbę, został skreślony z listy duchownych. Administrację białostockiej stacji kaznodziejskiej przejął ks. sen. Paweł Kubiczek<sup>67</sup>, a następnie od przełomu 1977/78 r. ks. Krzysztof Jan Rej. Nie był on już w stanie odnaleźć żadnych parafian<sup>68</sup>, przyjechał jedynie około trzech razy odprawiać pogrzeby zmarłych ewangelików na prośbę rodziny będącej innego wyznania<sup>69</sup>. Za czasów ks. K.J. Reja, 23 stycznia 1978 r. rada diecezjalna podjęła decyzję o likwidacji „stacji kaznodziejskiej” w Białymstoku<sup>70</sup>.

**Summary:** Lutheran pastors in Białystok from World War I until parish closure in 1978

The purpose of this article is to describe biographies of Lutheran pastors serving in Białystok congregation since World War I until the parish was definitely closed down in 1978. This includes three different stages of history of the parish: the first one covers the interwar period. The parish, although reduced and impoverished as a result of the World War I, still had over two thousand members, employed two pastors and conducted many cultural, social and charity activities. Since World War II broke out, only occasional Lutheran worship services for German soldiers were celebrated. During the era of the communist Polish People's Republic the community had only about 30 members and was served by visiting

---

<sup>65</sup>E. Kruk, *Księża Diecezji Mazurskiej Kościoła Ewangelicko-Augsburskiego w Polsce w latach 1950–1960*, dz. cyt.

<sup>66</sup>Ostatecznie w 1978 roku wyprowadził się do RFN.

<sup>67</sup> W czasie swego urzędowania prawdopodobnie nie był w stanie ani razu przyjechać.

<sup>68</sup> Chociaż przynajmniej wieloletnia przewodnicząca Rady Parafialnej, prof. Alicja Wille-Szatagin mieszkała tam aż do śmierci w 1990 r.

<sup>69</sup> Informacji udzielił ks. dr Krzysztof J. Rej.

<sup>70</sup> Informacji udzielił bp Rudolf Bażanowski na podstawie danych diecezjalnych. *Kalendarz Ewangelicki* na rok 1980 (podający stan na jesień 1979) jest w tej mierze nieścisły.

pastors, coming – rather rarely – from distant Warsaw and Masuria; in 1978 the congregation was officially closed. This paper shortly presents profiles of all pastors that served in Białystok during the above period.

**Keywords:** Białystok, Podlachia, protestantism, Wydminy, Hajnówka, The Evangelical Augsburg Church

**Krzysztof M. Różański** – absolwent ChAT, Uniwersytetu M. Kopernika i Akademii Marynarki Wojennej. Pracuje jako oficer pokładowy małych statków na Morzu Północnym. Interesuje się m. in. przeszłością i teraźniejszością ewangelicyzmu na Białostocczyźnie i Podlasiu, współautor książki *Ewangelicy w Białymstoku – przewodnik historyczny*.